

Бородіна Т. М.

«ПОТРІБНО БОРОТИСЬ!»: ПРОТИСТОЯННЯ ЄВРЕЇВ ГЕНОЦИДНІЙ ПОЛІТИЦІ У КРЕМЕНЧУЦІ (1941–1943)¹

Статтю присвячено майже не дослідженій темі — протистоянню євреїв нацистській геноцидній політиці в Кременчуці. Авторка розглянула історіографічні напрацювання з теми, окреслила термінологію та охарактеризувала джерельну базу (частину джерел уперше введено до наукового обігу). У роботі проаналізовано чинники, які могли впливати на перебіг Голокосту в місті: еволюцію у стратегії «розв'язання єврейського питання» на час окупації міста, події на фронті, які визначали пріоритетність поточних завдань для тилкових структур, (не)затребуваність робочої сили євреїв тощо. Відповідно до цього досліджено становище місцевих євреїв, а також євреїв-військовополонених, які потрапили до Кременчука внаслідок оточення частин Південно-Західного фронту, та проаналізовано динаміку реалізації Голокосту в Кременчуці.

У статті визначено аспекти, які унеможливили формування у місті єврейського руху опору, а також розглянуто протистояння євреїв на індивідуальному рівні, їхню діяльність як членів підпільних організацій, які активно допомагали євреям (і військовополоненим, і місцевим жителям, і прибулим до міста під час окупації). Досліджено, що завдяки кооперації лідерів із-поміж радянських військовополонених і місцевих активістів вдалося створити ефективну інфраструктуру для надання допомоги та порятунку переслідуваним групам, зокрема євреям. Це дало можливість самим переслідуваним у рамках роботи підпільних організацій ефективно протистояти нацистській геноцидній політиці.

Ключові слова: Кременчук, Голокост, геноцид, євреї, протистояння.

Поведінка людей під час Голокосту була парадигмальним прикладом усього найкращого та найгіршого, що несе в собі людська цивілізація². Екстремальний досвід німецько-радянської «війни на винищення», окупації та геноциду став для населення викликом, який потребував вибору стратегій поведінки. Опинившись під нацистською окупацією, населення по-різному ставилось до окупаційної влади. Спектр їхньої діяльності коливався від нейтральної (аполітична активність, спрямована на те, щоб вижити), до пронацистської (дії, спрямовані на те, щоб в різний спосіб підтримати нацистський режим) та опозиційної (активність, яка суперечить нацистському порядку та, потенційно, підважує його ефективність).

Разом з тим, євреї, нацистські плани щодо яких відрізнялись від планів щодо інших груп, не мали можливості змінити своє становище, визначене нацистською расовою ідеологією, яка

зображувала їх як ворога номер один³. Вони не могли мати нейтральну позицію спостерігачів, оскільки належали до переслідуваної групи людей. Тож важливо з'ясувати, як самі переслідувані, тобто євреї, реагували на окупацію та Голокост. Чи протистояли вони (колективно або індивідуально) нацистській політиці геноциду і за яких умов та в яких формах це було можливо, зважаючи на темпи та особливості реалізації Голокосту на території Радянського Союзу?

Для дослідження цього питання було обрано місто Кременчук, що під час Другої світової війни входило до генерального округу «Київ» Райхскомісаріату Україна. Там проживала найбільша кількість євреїв у Полтавській області. Кременчук, як важливий промисловий центр, що розташовувався на обох берегах Дніпра, став місцем не лише убивств місцевих євреїв, а й утримання десятків тисяч військовополонених, серед яких також були євреї, а також транзитним пунктом для переслідуваних, які тікали зі вже окупованих територій України та шукали кращої

¹ Публікацію підготовлено в рамках виконання спільного українсько-французького науково-дослідного проєкту за фінансової підтримки Міністерства освіти і науки України (угода М/35-2022 від 24.05.2022 р.).

² Paul R. Bartrop, *Resisting the Holocaust: Upstanders, Partisans, and Survivors* (Santa Barbara: ABC-CLIO, LLC, 2016), xiii.

³ Dan Michman, *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective. Conceptualizations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues* (London: Vallentine Mitchell, 2003), 228.

долі. Тож на прикладі Кременчука ми маємо можливість дослідити становище та реакцію різних груп євреїв на Голокост: місцевих жителів, які з різних причин не евакуювалися; євреїв-червоноармійців, які внаслідок поразки частин Південно-Західного фронту на початку осені 1941 р. потрапили в полон і перебували в кременчуцьких таборах для військовополонених; тих людей, які випадково опинилися в місті. Наша розвідка має дослідити геноцид на місцевому рівні як процес, у якому переслідувані мали власну суб'єктивність та в екстремальних умовах приймали власні рішення.

Історіографія, термінологія та джерельна база дослідження

Дослідник Михайло Тяглий зазначає, що питання про дії євреїв під час Голокосту почали досліджувати ще на заключному етапі Другої світової війни. Тоді історики фокусувались на збройному опорі євреїв і докладали зусиль для збирання та накопичення джерел, які б це підтверджували. Згодом дослідницькі питання почали ускладнюватись і стосувались не лише євреїв, які чинили збройний опір, а й тих, хто реагував на Голокост в інший спосіб і кого раніше сприймали як пасивних жертв⁴. Однак певний час, особливо в Ізраїлі, наратив про євреїв, які чинили збройний опір, сприймався як осереддя та основна тема, що формувала пам'ять про Голокост, залишаючи в тіні будь-які інші дії євреїв під час геноциду⁵.

Важливу дискусію збурила теза Ханни Арендт про те, що євреї-колаборанти та члени юденратів своєю діяльністю доклалися до функціонування нацистської машини знищення⁶. Історикиня Доріс Берген щодо контрверсійного питання про роль єврейських рад вказує на кілька важливих аспектів. По-перше, «автономія єврейських рад була радше видимою, аніж реальною», а по-друге, члени юденратів потрапили у пастку суперечливих вимог, які неможливо було узгодити у ситуації, коли для німецької влади було пріоритетом знищення євреїв⁷. Зигмунт Бауман, аналізуючи це питання, наводить як

контраргумент до висновку Арендт цитату з дослідження Ісаї Транка: «Участь чи неучасть євреїв у депортаціях, так чи інакше, не мала вагомого впливу на остаточний наслідок Голокосту в Східній Європі»⁸. Окрім цього, у своєму ґрунтовному дослідженні Транк стверджує, що феномен єврейських рад варто аналізувати в контексті єврейської історії, а не як винятковий окремих епізод⁹.

Дослідження реакції євреїв на Голокост та їхніх дій у відповідь на розгортання політики геноциду певний час було під впливом уявлення про те, що євреї загалом були пасивними, їхній опір не був ефективним і вони були «як вівці на бійні»¹⁰. Таке контрверсійне бачення було, зокрема, представлене у праці відомого дослідника — піонера студій Голокосту Рауля Гілберга¹¹. Однак варто уточнити, додавши роз'яснення Нехами Тек: такий висновок Гілберга ґрунтується лише на тому, як дослідник розумів термін «опір» і які були критерії для визначення його успішності. Гілберг вважав, що наявність єврейського опору визначається зменшенням сили гнобителів, тобто німців. Тобто, висновує Тек, Гілбергове розуміння опору зводилося суто до збройної форми¹². У процесі нових досліджень щодо умов і методів реалізації Голокосту історики почали звертати увагу на різну долю євреїв під час геноциду¹³.

Сьогодні написано масив праць про реакцію євреїв та їхній опір політиці геноциду. Дослідники різних дисциплін доклалися до вивчення цього питання (передусім історики, але також і філософи¹⁴ та соціологи¹⁵). Вони запропонували різні визначення терміна «опір», розробили його класифікації¹⁶, визначили різні рівні опору¹⁷, звернулись до особливостей єврейсько-

⁸ Цит. за: Бауман, *Модерність*, 172.

⁹ Isaiah Trunk, *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation* (New York: The Macmillan Company, 1972), 575.

¹⁰ Цю фразу вперше сказав підпільник вільноського гетто Абба Ковнер, характеризуючи пасивну поведінку євреїв. Детальніше див.: Берген, *Війна*, 308.

¹¹ Див. докладний аналіз праці Гілберга у Rab Bennett, *Under the Shadow of the Swastika. The Moral Dilemmas of Resistance and Collaboration in Hitler's Europe* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London: Macmillan Press LTD, 1999), 176–181.

¹² Nechama Tec, *Resistance. Jews and Christians Who Defied the Nazi Terror* (New York: Oxford University Press, 2013), 12.

¹³ *Ibid.*, 3.

¹⁴ Див. напр.: *По за межами розуміння. Богослови та філософи про Голокост*. Видання друге, за ред. Джона К. Рота і Майкла Беренбаума (Київ: Дух і Літера, 2009).

¹⁵ Бауман, *Модерність*, 344 с.

¹⁶ Waitman Wade Beorn, *The Holocaust in Eastern Europe At the Epicenter of the Final Solution* (London; New York: Bloomsbury Academic, 2018), 228.

¹⁷ Michman, *Holocaust Historiography*, 224.

⁴ Михаил Тяглий, «Противостояние евреев Крыма нацистскому геноциду (1941–1944)», *Культура народов Причерноморья* 66 (2005): 64–65.

⁵ Див.: Roni Stauber, “The Jewish Response during the Holocaust: The Educational Debate in Israel in the 1950s”, *Shofar* 22, no. 4 (2004): 57–66.

⁶ Див.: роздуми про це: Зигмунт Бауман, *Модерність і Голокост*, пер. з англ. К. Дисі (Київ: Дух і Літера, 2022), 171–178; Доріс Л. Берген, *Війна та геноцид. Коротка історія Голокосту*, пер. з англ. К. Дисі (Київ: Дух і Літера, 2021), 184–185.

⁷ Берген, *Війна*, 185.

го опору під час Голокосту та означили різницю між такими поняттями, як «спротив/опір євреїв» та «єврейських рух опору»¹⁸.

Для нашого дослідження видається продуктивним визначення єврейського опору під час Голокосту, сформульоване істориком Єгудою Бауером: «...будь-яка групова діяльність, свідомо здійснювана проти відомих чи підозрюваних законів, дій чи намірів, спрямованих німцями та їхніми поплічниками проти євреїв»¹⁹. Наведене визначення вказує на кілька важливих аспектів: по-перше, усвідомленість євреями того, що їхні дії є протидією переслідуванню та вбивствам з боку групи пригноблювачів, тобто німців, по-друге, звернення уваги на «підозрюваність» щодо певних законів, що є вкрай важливою, оскільки демонструє різні ступені обізнаності євреїв стосовно конкретних кроків нацистів. Однак звуження Бауером єврейського опору лише до групової діяльності дещо обмежує застосування цього терміна в нашому випадку.

Тож у цьому контексті маємо навести більш універсальний термін «протистояння», опираючись на статтю Михайла Тяглого. «Протистояння – здійснення певних активних дій із метою самозбереження (на відміну від бездіяльності та покірності). Протистояння є опором намірам влади в найширшому сенсі цього слова, воно охоплює різні аспекти: економічний, релігійний, культурний, організаційний»²⁰. У нашій статті ми будемо послуговуватись поняттям «протистояння», не забуваючи, однак, і про ті важливі аспекти, на які вказав Єгуда Бауер.

Джерельною базою для дослідження становища євреїв у Кременчуці під час Голокосту слугують як неопубліковані, так і опубліковані джерела, а також відеоінтерв'ю з євреями, яким вдалося пережити Голокост, і з неєвреями, які надавали допомогу переслідуваним. Зокрема проаналізовано відеоінтерв'ю, надані Фондом Шоа університету Південної Каліфорнії (University of Southern California Shoah Foundation — The Institute for Visual History and Education (USC Shoah Foundation))²¹, переважну більшість яких уперше використано для дослідження Голокосту в Кременчуці та долі євреїв. Також проаналізовано відеоінтерв'ю з Меморіального музею Голокосту у Вашингтоні (United States Holocaust Memorial Museum (USHMM)). Численні неопу-

бліковані документи (спогади військовополонених, підпільників, лікарів, місцевих, які надавали допомогу євреям, та інші матеріали), проаналізовані в статті, було взято з Наукового архіву Кременчуцького краєзнавчого музею; архівного відділу Кременчуцької міської ради Кременчуцького району Полтавської області; архіву УСБУ у Полтавській області та Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Становище євреїв під час Голокосту в Кременчуці

Для дослідження протистояння євреїв геноцидній політиці в Кременчуці варто спочатку охарактеризувати становище, в якому вони опинились, та проаналізувати, як воно могло вплинути на поведінку євреїв під час Голокосту. Згідно з німецькими документами²², переважну більшість євреїв у Кременчуці було розстріляно у досить короткий проміжок часу: з вересня 1941 р. до січня 1942 р. Хоча переслідування та вбивства євреїв тривали до кінця нацистської окупації міста.

Борис Шепетовський у своїй книжці зібрав інформацію про близько 800 євреїв, які загинули під час Голокосту в Кременчуці або на його околицях. У «Книзі скорботи України. Полтавська область» подано дані про ще близько 30 інших осіб. Аналіз цих даних підтверджує, що пік убивств євреїв припав на 1941–1942 рр., у 1943 р. інтенсивність була значно меншою. Фактично у 1943 р. німці й ті, хто в різний спосіб їм допомагав, вишукували євреїв, які переховувались. Окрім місцевих євреїв, яких було близько семи тисяч²³, до Кременчука напередодні або вже під час окупації потрапили євреї з різних куточків окупованих територій України (Київ, Харків, Полтава, Черкаси, Львів, Чорнобиль, Кам'янець-Подільський, Градизьк, Лохвиця, Хорол, Новогеоргіївськ, Красні Окни) та сусідніх країн, наприклад, Польщі (Тиговець, Хелм), Білорусі (Слуцьк), Молдови (Резина)²⁴ та ін.

²² Це зокрема переклади, здійснені та упорядковані Олександром Кругловим, документів, що дають інформацію про діяльність СД, а також поліції та військ СС. Див.: *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах*, сост. Александр Круглов (Киев: Институт иудаики, 2002), 74, 87, 110, 118, 274, 279–280, 283.

²³ Ицхак Арад, *Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945)* (Днепропетровск: Центр «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД»; Центр «Холокост», 2007), 255.

²⁴ Борис Шепетовський, *Освятивши имя создателя* (Ришон ле Цион-Кременчуг, 2017), 83–392; *Книга скорботи України. Полтавська область*, том 2 (Полтава: Полтавський літератор, 2003), 36–54; том 3 (Полтава: Полтавський літератор, 2005), 327–338.

¹⁸ Микола Слободянюк, «Єврейський рух опору в Україні: від контексту до концепту», *Український історичний журнал* 3 (2020): 68.

¹⁹ *Поза межами розуміння*, 250.

²⁰ Тяглый, «Противостояние евреев Крыма», 65.

²¹ Авторка висловлює подяку USC Shoah Foundation за підтримку цього дослідження.

З аналізу даних про загиблих та інших джерел ми можемо узагальнити інформацію і щодо місць та способів убивств євреїв, які під час окупації були в Кременчуку. Їх убивали в різний спосіб: розстріли, повішення, спалення, катування, отруєння в душоубуді, отруєння під час розстрілів, скидання з мосту тощо. Здійснено це було у різних місцях Кременчука: поблизу залізничного вокзалу, на березі Дніпра, у власному домі, квартирі або дворі переслідуваних євреїв, на мості через Дніпро, у гетто²⁵, на території дзеркальної фабрики, на Деївській горі, на Піщаній горі, на вулицях міста, на станції Кам'яні Потоки, у таборах для військовополонених тощо. Хронологія і наведені дані свідчать про стрімкий темп, всеохопність і відкритість геноциду євреїв у місті.

Окрім нацистської політики тотального знищення євреїв на окупованих територіях Радянського Союзу, становище євреїв у період окупації залежало ще й від того, чи була у нацистської влади нагальна потреба використати працю євреїв конкретного населеного пункту або району. Як слушно зазначає Андрей Ангрік, нацистське прагнення до винищення євреїв і потреба в примусовій праці завжди суперечили одне одному. Одним із наймасштабніших проєктів, для якого залучали як євреїв, так і військовополонених і місцевих жителів, було будівництво шляхів постачання — Транзитного шляху IV (Durchgangsstrasse IV, або DG IV)²⁶. Ця дорога, яка простягалася від Львова до Таганрога, мала стати лінією постачання вермахту на Сході²⁷. Проєкт мав два сполучні шляхи, до одного з них входив і Кременчук: DG IVc (Кіровоград — Олександрія — Кременчук — Полтава)²⁸.

Німці були готові використовувати працю євреїв уже з перших тижнів німецько-радянської війни (зазвичай для очищення захоплених міст), однак ідею поєднати будівництво шляхів постачання зі знищенням євреїв, яку запропонували очільники айнзацгрупи С, на території Центральної України²⁹, куди входив і Кременчук,

було втілено не одразу. Цей задум утілили раніше в дистрикті Галичина: там не було великої кількості військовополонених, тож вирішили використовувати працю євреїв. У Центральній Україні, як слушно зазначає Андрей Ангрік, до грудня 1941 р. пріоритетом німецьких військових структур були не економічні інтереси і забезпечення шляхів постачання, а знищення євреїв³⁰.

Утім, є підстави вважати, що євреїв, які на момент окупації перебували у Кременчуці, залучали до відбудови пошкодженого мосту через Дніпро, що поєднував правобережну та лівобережну частину міста. Це підтверджують спогади місцевого жителя, повз дім якого на будівництво мосту щоденно проходили колони військовополонених, поміж яких були і євреї: «...сотні, сотні голодних роздягнутих, а в задніх в колоні були євреї повністю роздягнені без шинелі, і їх підганяли і били»³¹. Також єврей Олександр Скляр розповів, що у полоні перебував у Кременчуцькому таборі для військовополонених, що розміщувався на території дзеркальної фабрики³². Працю цих бранців використовували на будівництві мосту.

Однак, на нашу думку, євреїв використовували радше як додатковий трудовий ресурс, оскільки до Кременчука після оточення радянських військ Південно-Західного фронту пригнали десятки тисяч військовополонених. Саме їхні трудові ресурси в основному й використовували під час відновлення підірваного мосту у 1941 р. і спорудження нового дерев'яного мосту в рамках реалізації програми будівництва DG IV.

Отже, сукупність таких факторів, як еволюція у стратегії «розв'язання єврейського питання», справи вермахту на фронті, які визначали пріоритетність вирішення питань логістики, потреба або її відсутність в експлуатації праці євреїв у межах конкретного населеного пункту, а також, згідно з дослідженням Дітера Поля, співпраця між вермахтом та апаратом СС і поліції³³, впливали на темпи реалізації Голокосту на місцевому рівні. На прикладі Кременчука бачимо, що попри те, що він був одним із населених пунктів, які потрапили до програми DG IV, що потенційно передбачало використання примусо-

²⁵ Використовуючи термін «гетто» в контексті здійснення Голокосту на окупованих територіях Радянського Союзу, варто розуміти, що в більшості випадків йдеться про нашивкоруч створені місця утримання євреїв (найчастіше на околиці міста) з коротким терміном існування. Детальніше див.: Ілья Альтман, *Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР* (Москва: Фонд «Холокост», 2002), 212–213; Ричард Еванс, *Третий Рейх. Дни Войны, 1939–1945* (Екатеринбург: У-Фактория; Москва: Астрель, 2011), 280.

²⁶ Андрей Ангрік, «Знищення та праця: євреї і Транзитний шлях IV в Центральній Україні», в *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*, ред. Рей Брандон, Венді Лауер (Київ: Дух і Літера, 2015), 265.

²⁷ Там само, 267.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само, 269

³⁰ Там само, 271.

³¹ Науковий архів Кременчуцького краєзнавчого музею (далі — НАККМ), ф. 1, оп. 1, спр. 727, арк. 2.

³² Архівний відділ Кременчуцької міської ради Кременчуцького району Полтавської області (далі — Архівний відділ КМР), ф. 240, оп. 1, спр. 136, арк. 35.

³³ Див.: Дітер Польш, «Масове вбивство українських євреїв за німецької військової адміністрації і в Рейхскомісаріаті Україна», в *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*, ред. Рей Брандон, Венді Лауер (Київ: Дух і Літера, 2015), 41–112.

вої праці євреїв, це не вплинуло на стрімкий темп реалізації Голокосту.

Як слушно зазначає дослідник Ілля Альтман, нацисти з перших днів війни поєднували акції знищення (передусім євреїв-військовополонених, молодих чоловіків, інтелігенції) з використанням добре продуманого комплексу дискримінаційних заходів і пограбувань³⁴. Відомо, що у Кременчуці вже 13 вересня 1941 р. почалися перші розстріли євреїв, які тривали до 26 вересня. За цей час зондеркоманда 4b розстріляла 125 євреїв³⁵. Командиром зондеркоманди 4b був штурмбанфюрер СС Гюнтер Херман. Із матеріалів вироку суду присяжних у справі колишніх членів цієї зондеркоманди (Дюссельдорф, 1973 р.) дізнаємося, що серед своїх підлеглих Херман мав репутацію «коректного та вмілого керівника»³⁶. Відомо, що він керував убивствами євреїв у Кременчуці у той короткий проміжок часу, коли зондеркоманда тут перебувала, — кілька тижнів у вересні 1941 р. Хермана звинувачували в тому, що в Кременчуку він віддав наказ про проведення двох страт, серед жертв яких були євреї та комуністи. Свідок Шлімме, який був в оточенні під час розстрілів, зазначав, що в той період заарештували керівників-комуністів і євреїв, причому євреї становили більшість, і серед них були не лише чоловіки та жінки, а й підлітки³⁷.

26 вересня 1941 р. у Кременчуці провели реєстрацію населення, під час якої було офіційно зареєстровано 3500 євреїв і ще 100 сімей — як змішані сім'ї³⁸. 27 вересня було поширено оголошення з наказом усім євреям переселилися за місто, до бараків поблизу Новоіванівки³⁹. За кілька тижнів до Кременчука прибули представники оперативного штабу вищого фюрера СС та поліції «Росія-Південь», а 24 жовтня — Герберт Дегенхардт, який невдовзі керуватиме наймасштабнішим розстрілом євреїв у Кременчуці, який відбувся, найімовірніше, 1 листопада 1941 р.

Нижче наведено таблицю, яку склали Олександр Круглов і Андрій Уманський, яка свідчить

про регулярність розстрілів євреїв у Кременчуку в період із листопада 1941 р. до січня 1942 р., які провів оперативний штаб вищого фюрера СС та поліції «Росія-Південь»⁴⁰.

Дата страти	Кількість жертв	Примітка
7 листопада 1941 р.	124	26 чоловіків, 74 жінки, 24 дитини, акція була у Крюкові
8 листопада 1941 р.	148	73 чоловіки, 53 жінки, 22 дитини
11 листопада 1941 р.	16	6 чоловіків, 7 жінок, 3 дітей
15 листопада 1941 р.	103	58 чоловіків, 38 жінок, 7 дітей
19 листопада 1941 р.	18	10 чоловіків, 3 жінок, 5 дітей
27 листопада 1941 р.	?	
8 грудня 1841 р.	?	
19 грудня 1941 р.	9	7 чоловіків, 2 жінки
12 січня 1942 р.	?	

Хронологія проведення розстрілів вказує на систематичність, короткотерміновість і безкомпромісність у реалізації політики геноциду євреїв у Кременчуці. Сюди прибували команди, основною метою яких було організувати та провести розстріли євреїв, після цього вони вирушали до інших населених пунктів із таким самим завданням. Однак ми не маємо сприймати геноцид як набір «пунктуальних» подій, а маємо досліджувати його радше як набір процесів, які, разом із людьми, що їх втілюють, постійно змінюються та зазнають безлічі зовнішніх впливів і мають внутрішню «волю»⁴¹.

Напередодні розстрілів нацисти впровадили низку дискримінаційних заходів щодо євреїв Кременчука: обов'язок носити розпізнавальні нашивки або нарукавні пов'язки, заборона з'являтися у громадських місцях, обов'язок виконувати асенізаційні роботи, прибирати вулиці, ховати трупи людей і коней, обмеження часу перебування на вулиці — лише до 17:00. Поряд із цим міська управа вилучала речі євреїв і грабувала їхнє майно, інколи члени поліції селились до помешкань, де донедавна жили євреї, у приміщенні синагоги було облаштовано музей⁴², а надгробні плити з єврейського цвинтаря продавали для будівництва⁴³.

Не всіх євреїв розстріляли одразу. Відомо, що в Крюкові за домовленістю начальника поліції

³⁴ Альтман, *Холокост*, 209.

³⁵ Александр Круглов, Андрей Уманский и Игорь Щупак, *Холокост в Украине: Рейсхкомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»* (Дніпро: Український інститут вивчення Холокоста «Ткума»; ЧП «Ліра ЛТД», 2016), 444.

³⁶ *Сборник документов и материалов*, 183.

³⁷ Там само, 189.

³⁸ Арад, *Катастрофа*, 255.

³⁹ У джерелах та історіографії це місце фігурує як гетто, однак варто уточнити, що проіснувало воно лише близько місяця і так його можна назвати умовно. Оскільки, характеризуючи гетто, створені військовою адміністрацією, у серпні та вересні 1941 р. (до яких належало й гетто в Кременчуку) Дітер Поль зазначив, що вони були «підготовчим етапом до знищувальних операцій». Детальніше див.: Дітер Поль, «Масове вбивство українських євреїв», 71.

⁴⁰ Див.: Круглов, Уманский и Щупак, *Холокост*, 451.

⁴¹ *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, edited by Donald Bloxham and A. Dirk Moses (New York: Oxford University Press, 2010), 6.

⁴² Улас Самчук, *На коні вороному. Спомини і враження*. Видання друге (Вінніпег: Видання Товариства «Волинь», 1990), 224.

⁴³ Николай Твердохлеб, *Евреи Кременчуга. Исторический очерк* (Кременчуг: «Пирамида», 1999), 95.

Петра Коротченка з німецької владою було залишено сім'ю Александровських (чотири особи), оскільки в родині була перукарка, праця якої на той момент була важливою для влади⁴⁴. Однак у 1942 р. жінку з родиною розстріляли⁴⁵. Відомі й інші випадки, коли завдяки професії або навикам окремі євреї та їхні родини прожили довший період⁴⁶. Декілька лікарів-євреїв було залишено тимчасово для лікування місцевого населення⁴⁷. Це було зроблено, напевно, згідно з наказом Гайдріха від 29 жовтня 1941 р. про заборону розстрілювати єврейських лікарів і єврейський санітарний персонал⁴⁸. Утім, нацистські управлінці у таборах для військовополонених лише почасті дотримувались цього наказу.

У вересні 1941 р. десятки тисяч радянських військовослужбовців потрапили до німецького полону, відтак їх переганяли до таборів для військовополонених до різних міст Полтавщини, зокрема і до Кременчука. У місті було облаштовано декілька таборів для військовополонених, два найбільші — в нагірній частині міста, 346 «А» та 346 «Б»⁴⁹. У них перебували і євреї-військовополонені.

Згідно з дослідженням Ольги Радченко, яка вивчала долю євреїв-медиків у Кременчуцькому таборі 346, єврейський медичний персонал там використовували для догляду за хворими на тиф та інвалідами. Авторка пише про факти брутального поводження з єврейським медичним персоналом, наприклад, побиття палицями єврейських лікарів. За словами Ольги Радченко, «єврейський персонал переносив померлих за межі табору»⁵⁰. Дослідниця зазначає, що євреїв у таборі знищували команди СД, і припускає, що це були службовці команди Карла Юліуса Плата⁵¹, яка прибула до Кременчука у лютому 1942 р. Разом з тим, у джерелах знаходимо повідомлення про те, що фізичне знищення єврейських лікарів відбувалось уже у грудні 1941 р. Наприклад, Тарас Жванія, який потрапив до цього табору військовополонених у Кременчуці, згадував:

«19-го грудня 1941 року німецький лікар Орланд відібрав із в/п лікарів та професорів євреїв у кількості 21 особу... Їх роздягли догола, запря-

гли у тачку і змусили очищувати вбиральні при 45 градусах морозу. Вони витримали тільки двос днів, потім не змогли ходити. Після чого цей варвар... Орланд розстріляв їх всіх власноручно... Це товариші я все бачив на власні очі»⁵².

Також зі свідчень відомо про те, що 1500 осіб, яких звинуватили в тому, що вони були євреями, загинули від переохолодження. У таборі було вибито й заповнено водою ями. На ніч туди заганяли по 100–150 осіб, які до ранку помирали⁵³.

Окресливши перебіг процесу переслідування та вбивств євреїв як цивільних, так і військовополонених у Кременчуці, проаналізуємо, як вони діяли за тих умов.

Участь євреїв у підпільній боротьбі проти нацистів

Маємо звернути увагу на ті особливості, які унеможливили появу колективного, суто єврейського руху опору в Кременчуці. По-перше, Голокост на радянських територіях відбувався паралельно з «війною на винищення». Це вплинуло на темпи та способи організації геноциду (отже, і на способи протистояння). Наприклад, на момент початку функціонування центрів вбивства у рамках операції «Райнгард» у Генерал-губернаторстві (Польща) у середині весни 1942 р., в Кременчуці вже було вбито більшість євреїв. Ба більше, у березні 1942 р. до міста для розстрілу доправили євреїв з іншого населеного пункту — Градизька. Це також свідчить про те, що основну кількість місцевих євреїв уже було вбито. Зважаючи на такий стрімкий темп реалізації Голокосту на території окупованого Кременчука, у євреїв фактично не було шансів для організації групового опору.

По-друге, маємо брати до уваги й те, про що писала Ханна Арендт, характеризуючи людей, які зберегли критичне мислення за тих часів: «Вони оцінювали кожну ситуацію після її появи, тому що для безпрецедентного жодного правила не існувало»⁵⁴. Важливо розуміти, що на початку окупації більшість євреїв Кременчука не знала достеменно, що на неї чекає. Перед тими, що мали через чутки якусь інформацію, стояло завдання, попри загальну дезорієнтацію, досягнути масштабу і всеохопності катастрофи, і це тоді, коли частина євреїв пам'ятала німців як культурну націю.

⁵² Архівний відділ КМР, ф. 240, оп. 1, спр. 136, арк. 77, 77 зв.

⁵³ Там само, спр. 137, арк. 47 зв.

⁵⁴ Ханна Арендт, *Банальність зла. Суд над Аїхманом в Єрусалимі*, пер. з англ. А. Котенко (Київ: Дух і Літера, 2013), 341.

⁴⁴ Галузевий державний архів (ГДА) СБУ, архівна кримінальна справа Петра Коротченка, Івана Фоміна, Віктора Пилипенка, Дмитра Пугача, спр. № 68133, арк. 19.

⁴⁵ Там само, арк. 32.

⁴⁶ Шепетовський, *Освятити*, 168–170.

⁴⁷ НАКМ, ф. 1, оп. 1, спр. 155, арк. 44.

⁴⁸ Ольга Радченко, «Медичний персонал єврейського походу в штаблагах для військовополонених в Умані та Кременчуці», *Між Бугом і Дніпром* 13 (2020): 115.

⁴⁹ Григорій Барвінок, Лев Євселевський і Павло Пустовіт, *Чуси, Дніпре!* (Харків: Прапор, 1966), 40.

⁵⁰ Радченко, «Медичний персонал», 116.

⁵¹ Там само, 117.

По-третє, груповому опору євреїв у Кременчуці не сприяв і досвід життя за радянської влади. Дослідниця Елісса Бемпорад у своїй монографії проаналізувала, як більшовицький експеримент вплинув на життя, релігійні практики, політичну традицію, мову та загалом на ідентичність євреїв Мінська у міжвоєнний період. Вона висновує, що феномен «радянських євреїв» не взявся нізвідки після розриву, який принесла більшовицька революція. На це вплинули процеси, які, з одного боку, відбувались ще до революції, як-от урбанізація і трансформація мови їдиш у мову публічної сфери євреїв, зміна ролі жінки в єврейській родині тощо. З іншого боку, євреї за радянської влади скоригували свої погляди відповідно до комуністичного тлумачення реальності і сприйняли більшовизм (дехто з ентузіазмом, дехто без) як засіб розширення своїх соціальних можливостей⁵⁵.

У дослідженні Анни Штерншис зазначено, що антирелігійна пропаганда та культурна політика, які втілював радянський режим у 1920–1930-х рр., мали величезний вплив на єврейське релігійне життя, але, водночас, ці заходи сприяли формуванню унікального набору рис єврейської ідентичності. В такий спосіб у євреїв сформувався окремий світогляд, що відрізнявся від світогляду радянських неєврейських громадян, а також від євреїв, які жили за кордоном⁵⁶. Елісса Бемпорад зауважує, що тиск секуляризації, пристосування та асиміляція євреїв до «радянських людей» було підсилено невпинною пропагандою та засобами терору з боку держави.

Це все привело до того, про що пише у своїй статті Михайло Тяглий, характеризуючи різницю між юденратами, створеними на сході України та в Криму (території, які від початку утворення входили до складу Радянського Союзу), та юденратами, утвореними на заході України та Білорусі (які перейшли під радянську владу у 1939 р.): на радянських територіях єврейські ради були багато в чому штучними утвореннями, оскільки «всі організаційні (релігійні, культурні, освітні) форми єврейського життя тут були зруйновані радянською вдалою задовго до приходу нацистів»⁵⁷.

На думку дослідника Голокосту Євгена Фінкеля, євреї, які до Другої світової війни мали досвід політичної активності, під час Голокосту

частіше за інших обирали шлях опору⁵⁸, оскільки вони мали досвід попередньої активності, спрямованої на допомогу, захист і просування інтересів спільноти⁵⁹. Вони також мали необхідний організаційний досвід, були більш видимими, через що часто ставали керівниками. Відповідно, за радянської влади і такий процес був мінімізований. Наразі у нас немає підстав говорити про наявність у Кременчуцькому гетто, яке проіснувало короткий проміжок часу, юденрату. Це також стало важливою причиною того, чому не було організованого єврейського руху опору в Кременчуці.

Натомість є свідчення про участь євреїв-військовополонених, які перебували в кременчуцьких таборах, у діяльності підпільних організацій, що утворились під час окупації міста. Оскільки ці організації допомагали і євреям, то видається правомірним вважати дії цих осіб протистоянням нацистській політиці геноциду в Кременчуці. Зокрема, у грудні 1941 р. в таборі 346 «А» було створено підпільну групу «Патріот Батьківщини», яку очолював Тарас Жванія. Згодом кількість членів збільшилась, і вони розширили свою діяльність у співпраці з міською лікарнею та пунктом «Червоного Хреста» (пункт допомоги військовополоненим). Членами цієї організації були євреї Олександр Скляр (Василь Харідзе) та Борис Карпов. Останній був офіцером Червоної армії, потрапив до полону в табір Кременчука, втік звідти та у лютому 1943 р. вступив до організації. А вже у травні 1943 р. він перейшов до партизанського загону⁶⁰.

Олександр Скляр був доволі активним членом підпільної групи. Він народився в Одесі, закінчив індустріальний інститут і здобув професію інженера. Під час навчання також отримав звання молодшого лейтенанта. У серпні 1941 р. Олександра Скляра, який командував взводом на фронті, було тяжко поранено. Він потрапив до лікарні в Дніпропетровську, де вирішив приховувати те, що він єврей, і вигадав собі грузинське ім'я Вассо Харідзе⁶¹. Після цього, дізнавшись, що він може потрапити до табору для військовополонених, утік із лікарні. Оскільки у чоловіка не було документів, його затримали та направили до Кременчуцького табору, де

⁵⁵ Elissa Bemporad, *Becoming Soviet Jews: The Bolshevik Experiment in Minsk* (Bloomington: Indiana University Press, 2013), 211.

⁵⁶ Anna Shternshis, *Soviet and Kosher Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923–1939* (Bloomington: Indiana University Press, 2006), 182.

⁵⁷ Тяглий, «Протистояння євреїв Крима», 67.

⁵⁸ Автор також зазначає, що євреї, які мали досвід політичної активності до Другої світової війни, окрім опору, також частіше за інших вибирали шлях кооперації та публічної співпраці з нацистською владою.

⁵⁹ Evgeny Finkel, *Ordinary Jews: choice and survival during the Holocaust* (Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2017), 9.

⁶⁰ Архівний відділ КМР, ф. 240, оп. 1, спр. 136, арк. 25.

⁶¹ Там само, арк. 34.

він у тяжких умовах працював на будівництві моста через Дніпро.

Після цього чоловіка відправили до табору 346, де він познайомився з Тарасом Жванією. Після звільнення з табору у вересні 1942 р. він потрапив до пункту «Червоного Хреста». Олександр Скляр зазначає, що в Кременчуці, на відміну від Дніпропетровська, де чоловік перебував перед цим, склалась виняткова ситуація, коли завдяки зусиллям подружжя Костянтиновичів була можливість військовополонених із лікарні не відправляти назад до табору, а переправляти їх до пункту допомоги військовополоненим. Після чого вони могли повернутися або на фронт, або до своїх сімей⁶².

Олександр Скляр згадував, що до його обов'язків належало доставляти їжу для військовополонених у таборі, а також він домовлявся з керівництвом табору, щоб їжу передали військовополоненим або дозволили самим її роздати. Зважаючи на те, що Скляр був євреєм та ще й офіцером Червоної армії, він надзвичайно ризикував, здійснюючи таку діяльність. Окрім цього, чоловік також був зв'язковим із підпільною групою військового лікаря Луарсаба Шарашенідзе⁶³, який встановив зв'язок із партизанами Чорного лісу, куди переправляли звільнених військовополонених солдатів та офіцерів⁶⁴. Також зі свідчень товариша Скляра з підпільної організації відомо, що чоловік разом зі своїм знайомим в 1943 р. повісив двох німців, які повертались «із грабунку»⁶⁵.

Члени організації «Патріот Батьківщини» загалом займалися в таборі маскуванням командного складу та євреїв, організували втечі, опікувались відправкою до шпиталю разом із хворими і здорових військовополонених (зокрема і для того, щоб останні ставали партизанами або членами підпільних організацій); звільняли полонених із табору, доставляли їм документи, організували нелегальні квартири⁶⁶. Підпільники знали про те, що Скляр – єврей, допомогли йому отримати фальшиві документи та, за необхідності, вчиняли заходи, які вберігали чоловіка та інших євреїв від викриття. Оскільки діяльність «Патріота Батьківщини» була тісно пов'язана з міською лікарнею та пунктом «Червоного Хреста», членам організації вдалося визволити та влаштувати в лікарню доволі багато лікарів і фармацевтів-євреїв⁶⁷.

Іншу підпільну групу, яка проводила антинацистську діяльність та допомагала отримати підроблені документи багатьом військовополоненим і євреям, очолювали Зінаїда Іцкевич, Микола Лисенко та Василь Остапенко⁶⁸. Серед членів групи був єврей Цайль Каганзон, який приховав свою національність під ім'ям Петро Козубенко. Чоловіку, як військовополоненому, випадково вдалося потрапити на роботу до м'ясокомбінату. Там йому допоміг Михайло Ремезов, який надав цивільний одяг, приносив їжу з дому, возив на санчатах до лікаря, «брав його на поруки» і щонеділі забирав до себе додому, а його товариші з табору, які також там працювали, «прикривали» Каганзона та виконували його роботу, поки його здоров'я не покращилось⁶⁹.

Згодом Каганзон встановив зв'язок із підпільною групою Василя Остапенка⁷⁰ і наприкінці 1942 р. був уже членом цієї організації⁷¹. Чоловік мав поетичний хист і написав чимало віршів, в яких критикував нацистський «новий порядок», перероблював радянські пісні. Ці матеріали активно поширювали як серед «довірених людей» у місті, так і в таборі військовополонених⁷². Відомо, що твори Цайля Каганзона були популярними серед населення міста⁷³. Військовополонений Іван Негода, з яким Каганзон разом працював на м'ясокомбінаті, а потім брав участь у діяльності підпільної групи, зазначав, що Каганзон провадив велику агітаційну роботу, читаючи свої «антифашистські» вірші⁷⁴. Окрім цього, чоловік поширював інформацію про стан справ на фронті, повідомляв людей (наприклад, родину Михайла Ремезова) про облави поліцаїв тощо⁷⁵.

Відомо, що підпільна група, до якої входив Каганзон, допомагала євреям, як військовополоненим, так і цивільним, отримати фальшиві документи. Зокрема, жителька Кременчука єврейка Марія Житніцька, якій удалося пережити Голокост, згадувала, що Микола Лисенко дістав жінці та її сестрі підроблені паспорти, а також

⁶⁸ Лев Євселевський, «Антифашистська боротьба в окупованому Кременчуці», в *Науково-теоретична конференція до 50-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників* (Кременчук, 1994), 30.

⁶⁹ Chernetskaia, Mariia. Інтерв'ю 45570. Tape 3. 03:25 – 09:46. USC Shoah Foundation Visual History Archive. USC Shoah Foundation. 1998. Переглянуто 29 жовтня 2022 р.

⁷⁰ Chernetskaia, Mariia. Інтерв'ю 45570. Tape 3. 09:47 – 10:06. USC Shoah Foundation Visual History Archive. USC Shoah Foundation. 1998. Переглянуто 29 жовтня 2022 р.

⁷¹ Архівний відділ КМР, ф. 240, оп. 1, спр. 133, арк. 18.

⁷² Там само, спр. 137, арк. 54.

⁷³ Там само, спр. 133, арк. 18.

⁷⁴ Там само, спр. 137, арк. 54.

⁷⁵ Buteiko, Elena. Інтерв'ю 47285. Tape 2. 15:47 – 16:30. USC Shoah Foundation Visual History Archive. USC Shoah Foundation. 1998. Переглянуто 24 жовтня 2022 р.

⁶² Архівний відділ КМР, ф. 240, оп. 1, спр. 136, арк. 36.

⁶³ Там само, арк. 24.

⁶⁴ Барвінок, Євселевський і Пустовіт, *Чуєш, Дніпре!*, 29.

⁶⁵ Архівний відділ КМР, ф. 240, оп. 1, спр. 137, арк. 45.

⁶⁶ Там само, спр. 136, арк. 22.

⁶⁷ Там само, спр. 137, арк. 102.

дав довідку про те, що Марія йде на пошуки свого чоловіка, який нібито перебував у Дніпропетровську в таборі для військовополонених. Микола Лисенко вночі провів жінку за місто, показав дорогу та дав із собою махорки, щоб жінка поміняла її на їжу⁷⁶. Лисенко активно виготовляв паспорти й довідки та створив зразки німецьких печаток. Організація за допомогою підроблених документів урятувала близько 200 осіб⁷⁷ — військовополонених, тих, кого хотіли відправити до Німеччини, а також євреїв.

Варто згадати і про єврейку Груню Штабницьку, яка була знайомою Цайля Каганзона і разом із ним пішла до Полтави з Кременчука. Після того, як лідерів підпільної організації в Кременчуці було викрито, Груня Штабницька переховувала їх у Полтаві, а також надавала матеріальну підтримку⁷⁸. Підпільники знали, що Цайль Каганзон і Груня Штабницька — євреї, зробили для них підроблені документи. Каганзона, який довгий час був активним членом організації, вони намагалися оберігати, коли потрібно — переховувати. Чоловік подвійно ризикував, оскільки його могли викрити і як єврея (бо був обрізаний⁷⁹), і як члена підпільної організації.

Індивідуальне протистояння євреїв геноциду

Окрім євреїв, які брали участь у діяльності підпільних організацій і таким чином протистояли нацистському геноциду, були й приклади індивідуального опору нацистам. Як уже було зазначено, у Кременчуці під час окупації окрім місцевих євреїв, які не евакуювались, опинились євреї-військовополонені і євреї-біженці. Спочатку проаналізуємо, як реагували місцеві євреї на Голокост.

Одним із перших актів непокори окремих євреїв або родин була відмова виконувати наказ про переселення до бараків у районі Новоіванівки. Оскільки відомо, що деякі місцеві жителі допомагали євреям упродовж окупації, то цілком можна стверджувати, що ці євреї не підкорились згаданому наказу. Проаналізувавши анкетні дані євреїв, які загинули в Кременчуці, наведені у книжці Бориса Шепетовського, можна стверджувати, що чимало євреїв переховувались і

були викриті та розстріляні⁸⁰. В архівних кримінальних справах членів української поліції також є матеріали, які свідчать про те, що поліцаї шукали євреїв, які переховувались⁸¹.

Відомі випадки, коли під час конвоювання деякі євреї намагалися врятувати своїх членів родини, виштовхнувши їх із колони⁸², самі пробували втекти⁸³, іноді вмовляли їх відпустити, якщо переміщували невелику кількість осіб. Зокрема відомо, що єврейка Циля Андрузька вмовила поліцаю відпустити її з дитиною на волю перед самим розстрілом, і їм удалося вижити⁸⁴. Були й випадки втечі з гетто. Наприклад, Лев Городецький утік із гетто й переховувався, однак нацисти все ж його викрили і розстріляли⁸⁵. Єврей Павло Компанієць, якого разом із матір'ю заарештували та відконвоювали до гетто, майже одразу втік⁸⁶. Зі звіту Надзвичайної комісії також відомо про випадок, коли єврей Каневський утік із бараків на Новоіванівці. Проте як склалась доля чоловіка далі, невідомо. Ще одного єврея вбили під час спроби втекти з гетто⁸⁷.

Коли євреї отримували інформацію про майбутні затримання та розстріли, то намагались утекти або заховатись. Наприклад, у Крюкові поліцейський повідомив певній кількості євреїв про те, що незабаром їх розстріляють. Згідно зі свідченням керівника поліції Петра Коротченка, «багато євреїв із міста пішло і на наступний день не з'явились. Всього в Крюкові за статистикою німців було 285 осіб (євреїв. — Т. Б.), а ми зібрали їх тільки 135 осіб...»⁸⁸. Також відомо про спробу втечі єврея Михайла Могелевського, який знав, що його мають заарештувати, однак його спіймали⁸⁹.

Важливо зазначити, що, аналізуючи індивідуальне протистояння євреїв, які опинились під час Голокосту в Кременчуці, ми не можемо говорити про те, що переслідувані могли вижити без сторонньої допомоги. Йшлося про ситуативну або тривалу співпрацю між неєвреями та євреями задля порятунку останніх.

Євреї, зокрема, у моменти небезпеки приховували свою ідентичність, удавали із себе укра-

⁸⁰ Шепетовский, *Освятившие*, 165, 277–278, 302, 309.

⁸¹ Див. напр.: Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Іларіона Пліски, спр. № 1736, том 1, арк. 33, 33 зв.

⁸² Шепетовский, *Освятившие*, 83.

⁸³ Там само, 227.

⁸⁴ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, архівна кримінальна справа Єфима Старчика, спр. № 9168, арк. 52.

⁸⁵ Шепетовский, *Освятившие*, 145–146.

⁸⁶ Архів УСБУ в Полт. обл., архівна кримінальна справа Дмитра Храпченка, спр. № 6409, арк. 28.

⁸⁷ Шепетовский, *Освятившие*, 210.

⁸⁸ ГДА СБУ, спр. № 68133, арк. 20.

⁸⁹ Архів УСБУ в Полт. обл., ф. 6, спр. № 1736, арк. 39 зв.

⁷⁶ Архівний відділ КМР, ф. 240, оп. 1, спр. 140, арк. 5, 5 зв.

⁷⁷ Барвінок, Євселевський і Пустовіт, *Чуси, Дніпре!*, 57.

⁷⁸ Архівний відділ КМР, ф. 240, оп. 1, спр. 140, арк. 23.

⁷⁹ Chernetskaia, Mariia. Інтерв'ю 45570. Таре 3. 07:27 – 08:01. USC Shoah Foundation Visual History Archive. USC Shoah Foundation. 1998. Переглянуто 29 жовтня 2022 р.

їнців, грузинів і навіть ромів (циган)⁹⁰. Зокрема, ромів удавали євреї, яких переховувала у своєму підвалі родина Ядвіги Освянникової. Одна з жінок-єврейок іноді заходила до будинку, де перебували німці, й казала, щоб відвести підозри: «Я погадаю, я погадаю»⁹¹. Зрештою цим євреям удалося переправитись через міст і дібратися до місця, де їх чекали. Щодо ромів треба згадати, що вони також були переслідуваною групою під час нацистської окупації. Однак із джерел та історіографії відомо, що в Кременчуці не зафіксовано переслідувань та вбивств ромів, на відміну від інших населених пунктів Полтавщини (наприклад, Пирятина, Зінькова, Лубен тощо)⁹².

Загалом євреї, щоб вижити, мали виявляти власну ініціативу, звертатися за допомогою, за потреби давати хабарі, перебувати довгий час у різних сховках (тісних скринях, підвалах, отворах у стінах тощо), однак усе це не давало гарантій того, що їх не викриють.

Місцеві євреї чинили також духовний і соціальний опір, який виявлявся, наприклад, у гідній поведінці перед смертю, у творчій діяльності всупереч нацистській політиці⁹³. Так, із матеріалів справи члена поліції Дмитра Храпченка відомо, що єврей Козодой сказав йому перед стратою: «Ну, прощавай, дорогий сусіде, зараз ви нас розстрілюєте, але знайдуться ще дорогі товариші, які і вас розстріляють»⁹⁴. Місцевий художник Абрам Резниченко, який спочатку перебував у Хорольському таборі для військовополонених, а потім — у лікарні рідного Кременчука, робив замальовки про табірне життя, яке він бачив на власні очі⁹⁵. Очевидно, що головний лікар Володимир Костянтинович знав, що Резниченко — єврей, і оберігав його. З архівної справи співробітниці лікарні Валентини Кіреєвої, портрети якої малював Резниченко, відомо, що за чоловіком у травні 1943 р. при-

йшли німці, щоб заарештувати, однак йому вдалося втекти⁹⁶.

Євреї-військовополонені також намагались у різний спосіб протистояти нацистам. Лев Айзен, наприклад, утік ще під час конвоювання їх до табору в Кременчуці⁹⁷. Марія Цимберг, яка у 1941 р. була мобілізована як медик, також утекла з кременчуцького табору, незважаючи на небезпеку⁹⁸. Відтак жінка зустріла єврейок, які працювали на примусових роботах, а між собою говорили на їдиші. Для Марії було несподіванкою те, що жінки не приховують свою ідентичність, тож вона порадила їм: «По-перше, не говоріть на їдиші, а по-друге, потрібно боротись, пити⁹⁹, що тут сидіти?»¹⁰⁰. Відомі й інші випадки, коли військовополоненим євреям удалося вибратися з кременчуцького табору¹⁰¹. Однак втеча не гарантувала безпеки, оскільки завжди лишалась загроза доносів і викриття. Наприклад, євреїв Бориса Каценельсон і Михайла Шульмана, які потрапили з табору військовополонених до міської лікарні, видала співробітниця лікарні Валентина Кіреєва, і після цього їх ніхто більше не бачив¹⁰².

Розглянемо також становище тих євреїв, які прийшли до Кременчука під час окупації. Потрібно зазначити, що, як правило, такі євреї мали вже задалегідь вигадані історії свого життя та прізвища. Приховувати свою національність — це була основна їхня стратегія для виживання. Якщо вони були змушені лишатися у Кременчуку, то намагались якимось чином легалізувати своє становище, наприклад, отримати довідку на вигадане ім'я. Поряд із цим, вони, звісно, були змушені звертатися за допомогою до місцевих жителів, просити їжу або прихистку для ночівлі. Їхній опір полягав у тому, що вони приховували свою національність, втекли з міста свого проживання до війни, не виконали нацистські накази, які передбачали носити нарукавні пов'язки, зрештою, вони не підкорились низці подальших

⁹⁰ Відомо про ще один схожий випадок на Полтавщині. Староста села переховував єврея, і коли до його оселі зайшов німецький комендант і почав цікавитись хлопцем, староста збрехав йому, що хлопець — циган. Після цього комендант перестав звертати увагу на хлопця, який перебував у помешканні старости села до кінця окупації. Докладніше про це див.: Тетяна Бородіна, «Стратегії поведінки місцевого населення Полтавщини під час Голокосту (1941–1943)», *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі* 1 (15) (2017): 76–77.

⁹¹ Ovsianikova, Iadviga. Інтерв'ю 40511. Tape 1. 14:55 – 16:20. USC Shoah Foundation Visual History Archive. USC Shoah Foundation. 1998. Переглянуто 21 жовтня 2022 р.

⁹² *Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни: Збірник документів, матеріалів та спогадів*, авт.-упоряд. Михайло Тяглий (Київ: Український Центр вивчення історії Голокосту, 2013), 201–202.

⁹³ Veorn, *The Holocaust in Eastern Europe*, 228.

⁹⁴ Архів УСБУ в Полт. обл., спр. № 6409, арк. 27.

⁹⁵ Барвінок, Євселевський і Пустовіт, *Чуси, Дніпрі!*, 47.

⁹⁶ Архів УСБУ в Полт. обл., архівна кримінальна справа Валентини Кіреєвої, спр. № 3334-о, том 1, арк. 40, 40 зв., 41.

⁹⁷ Інтерв'ю з Львом Айзеном, United State Holocaust Memorial Museum. – Oral History, 1995. A.1287.3. – File RG-50.226*0003.

⁹⁸ Tsimberg, Mariia. Інтерв'ю 34303. Tape 1. 25:48 – 28:15. USC Shoah Foundation Visual History Archive. USC Shoah Foundation. 1997. Переглянуто 20 жовтня 2022 р.

⁹⁹ Тут слово вжито, найімовірніше, у значенні «втекти».

¹⁰⁰ Tsimberg, Mariia. Інтерв'ю 34303. Tape 2. 01:24 – 03:37. USC Shoah Foundation Visual History Archive. USC Shoah Foundation. 1997. Переглянуто 20 жовтня 2022 р.

¹⁰¹ Див. напр.: Satanovskii, Efim. Інтерв'ю 34147. Tapes 1–5. USC Shoah Foundation Visual History Archive. USC Shoah Foundation. 1997. Переглянуто 4 листопада 2022 р.

¹⁰² Архів УСБУ в Полт. обл., спр. № 3334-о, том 1, арк. 99 зв., арк. 108.

вказівок нацистів (або підкорились лише частково, а потім утекли), яка мала призвести до їхньої смерті як євреїв. Вони протистояли геноцидній політиці щодо євреїв тим, що відмовилися їй підкорятися й обрали нелегальне життя¹⁰³.

У різних населених пунктах окупованої України були схожі прояви опору нацистам, як-от саботування наказів нацистів, спроби євреїв отримати фальшиві документи, приховування своєї ідентичності, переховування тощо. Однак, за детальнішого аналізу, можна припустити, що різна динаміка реалізації Голокосту могла зумовити й деякі відмінності у протистоянні євреїв із різних міст одного регіону (в нашому випадку Центральної України). Наприклад, у Кременчуку більшість євреїв було розстріляно в перші місяці окупації, в Умані було сформовано гетто, яке проіснувало до квітня 1942 р., а на півдні Київської області було створено низку єврейських робочих таборів, деякі з яких діяли до 1943 р. В останніх двох прикладах більшу частину євреїв було вбито в пізніший період. Тому переслідувані потенційно мали більше часу та, ймовірно, можливостей, щоб підготувати умови для втечі; скооперуватись для спільних дій; отримати необхідну інформацію або предмети першої необхідності від місцевих жителів, або, зрештою, зброю.

У Кременчуку ж ситуація була іншою: переважну більшість євреїв міста знищили за військової адміністрації у перші місяці окупації. Гетто, яке проіснувало місяць, слугувало для підготовки до масового знищення, а не було місцем довготривалого утримання для використання праці євреїв. Досліджуючи опір і виживання в Райхскомісаріаті Україна та зоні військової адміністрації, Дітер Поль зазначив, що «опір був відповіддю на масові вбивства, а не навпаки»¹⁰⁴. Тобто фактично дії євреїв були відповіддю на дії німців, а отже, якщо тактичні дії німців могли бути різними, то і відповідь євреїв також могла бути різною. Однак це питання потребує подаль-

шого дослідження із залученням ширшого кола джерел.

Висновки

Підсумовуючи, зауважимо, що тема протистояння євреїв геноцидній політиці в Кременчуці є майже не дослідженою. Ця стаття є спробою більш комплексно, з урахуванням сучасних історіографічних напрацювань і нових джерел поглянути на реакцію переслідуваних на Голокост у Кременчуці. Встановлено, що нацисти не були зацікавлені у достроковому використанні примусової праці євреїв, оскільки мали у своєму розпорядженні велику кількість військовополонених, які потрапили до Кременчука восени 1941 р. Тому Голокост у Кременчуці відбувся швидко, що стало основною (але не єдиною) причиною, чому не сформувався єврейський рух опору. Однак, завдяки припливу великої кількості військовополонених солдатів та офіцерів, виявились лідери, які очолили протистояння нацистській політиці у таборах. Згодом вони змогли поєднати свої зусилля з місцевими лідерами та активістами і налагодити інфраструктурну взаємодію: табір військовополонених — перша міська лікарня — пункт «Червоного Хреста» — квартири підпільників (у випадку групи «Патріот Батьківщини»). Євреї ставали активними членами таких підпільних організацій, які окремим фокусом своєї діяльності мали допомогу євреям.

Місцеві євреї, військовополонені й ті, що опинились у місті через збіг обставин, попри стрімкий і всеохопний геноцидний процес, у різний спосіб протистояли йому на індивідуальному рівні, а в деяких випадках долучались до колективної підпільної діяльності. Це виявлялось на всіх етапах реалізації Голокосту у Кременчуці (від відмови реєструватись як євреї до втечі з гетто та повного саботування наказів окупантів щодо євреїв). Зусилля євреїв у цьому напрямі ми маємо розглядати і крізь призму вчинків залучених місцевих жителів, які мали вибір: видати євреїв або надавати їм допомогу.

¹⁰³ Див. напр.: Garbin, Abram. Інтерв'ю 21624. Tapes 1–6. USC Shoah Foundation Visual History Archive. USC Shoah Foundation. 1996. Переглянуто 22 листопада 2022 р.

¹⁰⁴ Поль, «Масове вбивство українських євреїв», 79.

Bibliographic References

- Al'tman, Il'ya. *Holokost i evrejskoe soprotivlenie na okkupirovanoj territorii SSSR*. Moskva: Fond "Holokost", 2002.
- Angrik, Andrei. "Znyshchennia ta pratsia: yevrei i Tranzytyni shliakh IV v Tsentralnii Ukraini". In *Shoa v Ukraini: istoriia, svidchennia, uvichnennia*, edited by Rei Brandon, Vendi Lauer, 264–310. Kyiv: Dukh i Litera, 2015.
- Arad, Iekhak. *Katastrofa evreev na okkupirovannykh territoriyah Sovetskogo Soyuza (1941–1945)*. Dnepropetrovsk: Centr "Tkuma"; SHP "Lira LTD"; Centr "Holokost", 2007.
- Arendt, Khanna. *Banalnist zla. Sud nad Aikhmanom v Yerusalymi*, transl. Anton Kotenko. Kyiv: Dukh i Litera, 2013.
- Arkhiv USBU v Poltavskii oblasti, arkhivna kryminalna sprava Dmytra Khrapchenka, spr. № 6409, tom 1, 66 ark.
- Arkhiv USBU v Poltavskii oblasti, arkhivna kryminalna sprava Valentyny Kirieievoi, spr. № 3334-о, tom 1, 162 ark.
- Arkhiv USBU v Poltavskii oblasti, f. 6, arkhivna kryminalna sprava Ilariona Plisky, spr. №1736, tom 1, 84 ark.

- Arkhiv USBU v Poltavskii oblasti, f. 6, arkhivna kriminalna sprava Yefyma Starchyka, spr. № 9168, tom 1, 148 ark.
- Arkhivnyi viddil KMR, f. 240, op. 1, spr. 133 “Spravka o boevykh deystviyakh Kremenchugskogo podpol’ya v gody nemecko-fashistskoj okupatsii (1941–1943)”, 18 ark.
- Arkhivnyi viddil KMR, f. 240, op. 1, spr. 137 “Dokumenty o partizanskom otryade lejtenanta Dneprova, partizanskom otryade imeni SHCHorsa, deystvovavshih na territorii Kremenchuga i rajona v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (spravki, vospominaniya, kopii donesenij, harakteristiki, spiski i dr.)”, 135 ark.
- Arkhivnyi viddil KMR, f. 240, op. 1, spr. 140 “Dokumenty o deyatelnosti podpol’nogo partizanskogo otryada, deystvovavshogo v rajone Kremenchuga vo vremya nemecko-fashistskoj okupatsii goroda (vospominaniya, spravki, fotografii, lichnye dokumenty, otchety)”, 40 ark.
- Arkhivnyi viddil Kremenchutskoi miskoi rady Kremenchutskoho raionu Poltavskoi oblasti (Arkhivnyi viddil KMR), f. 240, op. 1, spr. 136 “Dokumenty o deyatelnosti podpol’noj organizatsii “Patriot Rodiny” (programma, otchet, vospominaniya)”, 114 ark.
- Bartrop, Paul R. *Resisting the Holocaust: upstanders, partisans, and survivors*. Santa Barbara: ABC-CLIO, LLC, 2016.
- Barvinok, Hryhorii, Yevselevskiy, Lev, & Pavlo Pustovit. *Chuiesh, Dnipro!* Kharkiv: Prapor, 1966.
- Bauman, Zygmunt. *Modernist i Holokost*, transl. Kateryna Dysa. Kyiv: Dukh i Litera, 2022.
- Bemporad, Elissa. *Becoming Soviet Jews: The Bolshevik Experiment in Minsk*. Bloomington: Indiana University Press, 2013.
- Bennett, Rab. *Under the Shadow of the Swastika. The Moral Dilemmas of Resistance and Collaboration in Hitler’s Europe*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London: Macmillan Press LTD, 1999.
- Beorn, Waitman Wade. *The Holocaust in Eastern Europe At the Epicenter of the Final Solution*. London; New York: Bloomsbury Academic, 2018.
- Bergen, Doris L. *Viina ta henotsyd. Korotka istoriia Holokostu*, transl. Kateryna Dysa. Kyiv: Dukh i Litera, 2021.
- Borodina, Tetiana. “Stratehii povedinky mistsevoho naselennia Poltavshchyny pid chas Holokostu (1941–1943)”. *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti* 1 (15) (2017): 39–80.
- Evans, Richard. *Tretij Rejh. Dni Vojny, 1939–1945*. Ekaterinburg: U-Faktoriya; Moskva: Astrel’, 2011.
- Finkel, Evgeny. *Ordinary Jews: choice and survival during the Holocaust*. Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2017.
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv (HDA) SBU, arkhivna kriminalna sprava Petra Korotchenka, Ivana Fomina, Viktora Pylypenka, Dmytra Puhacha, spr. № 68133, 334 ark.
- Interviu z Lvom Aizenom, United State Holocaust Memorial Museum. Oral History, 1995. A.1287.3. File RG-50.226*0003.
- Knyha skorboty Ukrainy. Poltavska oblast*. Tom 2. Poltava: Poltavskiy literator, 2003.
- Knyha skorboty Ukrainy. Poltavska oblast*. Tom 3. Poltava: Poltavskiy literator, 2005.
- Kruglov, Aleksandr, Umanskij, Andrej, & Igor’ Shchupak. *Holokost v Ukraine: Rejskhkomissariat “Ukraina”, Gubernatorstvo “Transnistriya”*. Dnipro: Ukrainskij institut izucheniya Holokosta “Tkuma”; CHP “Lira LTD”, 2016.
- Michman, Dan. *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective. Conceptualizations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues*. London: Vallentine Michell, 2003.
- Naukovyi arkhiv Kremenchutskoho kraieznavchoho muzeiu, f. 1, op. 1, spr. 727 “Spohady pro Kremenchuk pid chas natsystskoi okupatsii”, 72 ark.
- Naukovyi arkhiv Kremenchutskoho kraieznavchoho muzeiu. F. 1, op. 1, spr. 155 “Podpol’e”, 175 ark.
- Peresliduvannia ta vbyvstva romiv na terenakh Ukrainy u chasy Druhoi svitovoi viiny: Zbirnyk dokumentiv, materialiv ta spohadiv*, ed. Mykhailo Tiahlyi. Kyiv: Ukrainskiy Tsentrvyvchennia istorii Holokostu, 2013.
- Poza mezhamy rozuminnia. Bohoslovy ta filosofiy pro Holokost*, eds. Dzhon K. Rot & Maikl Berenbaum. Kyiv: Dukh i Litera, 2009.
- Radchenko, Olha. “Medychnyi personal yevreiskoho pokhodzhennia v shtalakhakh dlia viiskovopolonenykh v Umani ta Kremenchuzi”. *Mizh Buhom i Dniprom* 13 (2020): 114–118.
- Samchuk, Ulas. *Na koni voronomu. Spomyny i vrazhennia*. Vydannia druhe. Vinnipeh: Vydannia Tovarystva “Volyn”, 1990.
- Sbornik dokumentov i materialov ob unichtozhenii nacistami evreev Ukrainy v 1941–1944 godah*, sost. Aleksandr Kruglov. Kiev: Institut iudaiki, 2002.
- Shepetovskij, Boris. *Osvyativshie imya Sozdatelya. Kremenchug, Ukraina*. Kremenchug, 2017.
- Shternshis, Anna. *Soviet and Kosher Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923–1939*. Bloomington: Indiana University Press, 2006.
- Slobodianiuk, Mykola. “Ievreyskiy rukh oporu v Ukraini: vid kontekstu do kontseptu”. *Ukrainskyy istorychnyi zhurnal* 3 (2020): 66–79.
- Stauber, Roni. “The Jewish Response during the Holocaust: The Educational Debate in Israel in the 1950s”. *Shofar* 22, no. 4 (2004): 57–66.
- Tec, Nechama. *Resistance. Jews and Christians Who Defied the Nazi Terror*. New York: Oxford University Press, 2013.
- The Oxford Handbook of Genocide Studies* edited by Donald Bloxham and A. Dirk Moses. New York: Oxford University Press, 2010.
- Trunk, Isaiah. *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*. New York: The Macmillan Company, 1972.
- Tverdohleb, Nikolaj. *Evrei Kremenchuga. Istoricheskij ocherk*. Kremenchug: Piramida, 1999.
- Tiahlyi, Mihail. “Protivostoyanie evreev Kryma nacistkomu genocidu (1941–1944)”. *Kul’tura narodov Prichernomor’ya* 66 (2005): 64–74.
- USC Shoah Foundation – The Institute for Visual History and Education. Visual History Archive (VHA), interview with Mariia Chernetskaia. Interview Code 45570. Tapes 1–4. 1998.
- USC Shoah Foundation – The Institute for Visual History and Education. VHA, interview with Elena Buteiko. Interview Code 47285. Tapes 1–4. 1998.
- USC Shoah Foundation – The Institute for Visual History and Education. VHA, interview with Iadviga Ovsiannikova. Interview Code 40511. Tapes 1–2. 1998.
- USC Shoah Foundation – The Institute for Visual History and Education. VHA, interview with Mariia Tsimberg. Interview Code 34303. Tapes 1–5. 1997.
- USC Shoah Foundation – The Institute for Visual History and Education. VHA, interview with Efim Satanovskii. Interview Code 34147. Tapes 1–5. 1997.
- USC Shoah Foundation – The Institute for Visual History and Education. VHA, interview with Abram Garbin. Interview Code 21624. Tapes 1–6. 1996.
- Yevselevskiy, Lev. “Antyfashystska borotba v okupovanomu Kremenchutsi”. In *Naukovo-teoretychna konferentsiia do 50-richchia vyzvolennia Ukrainy vid nimetsko-fashystskeykh zaharbnykiv*, 27–33. Kremenchuk, 1994.

T. Borodina

“WE MUST FIGHT!” THE RESISTANCE OF THE JEWS TO THE GENOCIDAL POLICY IN KREMENCHUK (1941–1943)

The article examines an almost unexplored topic about the resistance of the Jews to the Nazi genocidal policy in Kremenchuk. The author reviewed historiographical developments on this issue, outlined terminology, and characterized the source base (a part of the sources is introduced into scientific circulation for the first time). The article analyzes the factors that influenced Holocaust flow in the city: the evolution of the “Final Solution to the Jewish Question” during the occupation of the town; events at the front that determined the priority of current tasks for rear structures; demands or the lack of demands for Jewish labor, etc. In accordance with this, the author researched the condition of local Jews and Jews-prisoners of war who got to the Kremenchuk due to the encirclement of parts of the South-Western Front and analyzed the dynamics of the implementation of the Holocaust in the city.

The article considers the aspects that prevented the development of a purely Jewish resistance movement in Kremenchuk. Therefore the author explores the opposition of Jews at the individual level and their activities as a member of underground organizations that actively helped Jews (those who were prisoners of war, local people, and those who arrived in the city during the occupation). Consequently, it was investigated that thanks to the cooperation of leaders from among the Soviet prisoners of war and local activists, it was possible to create an effective infrastructure for providing help and rescue to persecuted groups, including Jews. For example, in the «Patriot of the Motherland» underground organization, this infrastructure consisted of a prisoner of war camp, the first city hospital, a Red Cross station, and underground apartments. This enabled those persecuted within the framework of underground organizations to effectively resist the Nazi genocidal policy. The article also analyzes, on an individual level, how both local and Jewish prisoners of war, as well as those who arrived in Kremenchuk, resisted the genocide.

Keywords: Kremenchuk, Holocaust, genocide, Jews, resistance/opposition.

Матеріал надійшов 15.12.2022



Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)